

ПРОБЛЕМИ УПОРЯДКУВАННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ У СТАНІ ФОРМУВАННЯ

Дану статтю присвячено двом актуальним проблемам сучасної української термінології. А саме, проблемам формування термінів та принципам їх стандартування. Проблема систематизації української термінології є пошуковою у зв'язку з розширенням сфер практики комп'ютерної лінгвістики. У статті проаналізовано принципи відмежування термінів від нетермінів. Розглянуто проблеми запозичень, синонімії, омонімії, антонімії, полісемії в українській термінології.

Терміносистема української мови є основним інформативним шаром лексики, яка формувалась впродовж століть, формується і нині. Увібравши все краще, створене українськими вченими попередніх епох, сучасна українська наукова термінологія стала потужною базою, здатною задовольнити різноманітні потреби суспільства. Як науково-технічна метамова вона знаходиться у постійному русі, вдосконалюючи свій ядерний фонд та неологізуючись. "Основним завданням сучасного термінознавства є практичний аспект – систематизація, упорядкування та стандартизація наявної наукової термінології" [1: 5]. Цьому сприяє виявлення лексико-семантичних відношень у галузевих терміносистемах (Т. Панько, Л. Симоненко, Н. Цимбал, Л. Малевич, Т. Лепеха та ін.), що стає теоретичним підґрунтям, на якому можливе подальше вивчення семантичних процесів у різних терміносистемах.

Говорячи про **термінологію**, лінгвісти розрізняють: а) **науку про терміни** (у цьому відношенні все популярнішою стає назва термінознавство); б) **спеціальну лексику в складі певної мови** (наприклад, німецька термінологія); в) **спеціальну лексику, що обслуговує окрему галузь науки або техніки** (наприклад, лінгвістична термінологія, газетна термінологія, термінологія прикладної лінгвістики) [2: 13]. **Об'єктом нашого дослідження** є українська термінологія. **Предмет** – формування та розвиток української терміносистеми, її лексико-семантичні та структурні особливості, методи систематизації та впорядкування. **Мета** – це з'ясування проблем сучасних терміносистем, що формуються (на прикладі української терміносистеми прикладної (комп'ютерної) лінгвістики).

Актуальність проведеного дослідження зумовлена його орієнтованістю на ті мовознавчі концепції, які конструктивно, на рівні теоретичного моделювання, відображають взаємозв'язки різного характеру між мовою та мисленням (від робіт Б. О. Серебренникова і О. С. Мельничука до сучасних концепцій І. Небески, О. С. Кубрякової та ін.). Логіка такого підходу зумовлена тим, що роботи з лінгвістичного аналізу галузевих термінологій здебільшого орієнтуються на внутрішньомовознавчий опис термінів. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві предметом дослідження виступає українська термінологія з прикладної (комп'ютерної) лінгвістики (П(К)Л).

Терміни – це слова (словосполучення), а слово є єдністю матеріального й ідеального. Саме у кожному слові-терміні відображається його зв'язок з поняттям. Термінологи-практики, укладачі термінологічних збірників і стандартів керуються комплексом визначених вимог, яким, на їх думку, має відповідати стандартизована термінологія. Частіше лінгвістичні вимоги зводяться до того, що у стандартизованій термінології не повинно бути синонімів і термін не повинен бути багатозначним; стандартизований термін може мати короткий варіант та ін.

Сучасне термінознавство визначає специфічні ознаки терміна, які в сукупності відрізняють його від загальноживаних слів: системність, точність, прагнення до однозначності, відносна незалежність від контексту, наявність дефініції, функціональна усталеність, офіційність, стандартизованість, лаконічність, нормативність, стилістична нейтральність, відсутність експресивності. Їх важливо врахувати в процесі стандартування. Розглянемо загальні проблеми опису термінів, які стосуються, зокрема, й їхнього стандартування. У зв'язку з розглядом термінів-словосполучень не уникнути питання чи є **межі** ускладнення терміна-словосполучення, і чи важливий порядок компонентів у складі терміна-словосполучення.

Для лінгвістичного нормування термінології принципове значення має **відмежування термінів від нетермінів**, а також від **номенклатурних найменувань**, які включаються до термінологічних словників і тому помилково зараховуються до термінів. Номені – це слова, що називають конкретні об'єкти, якими займається та чи інша наука [3: 34]. Система номенів незамкнена і так чітко організована, як система термінів. Так, термін, лише співвідносно з поняттям, називає предмет, а номен лише співвідносно з предметом отримує зв'язок з поняттям, зазвичай – з поняттям найближчого родового терміна. Так, номені безпосередньо "прив'язані" до термінів, групуючись навколо родових понять [3: 35]. В українській мові номені – це назви мов, говорів, літер, розділових і діакритичних знаків. Чітко розрізняє поняття **номенклатура і термінологія** також О. С. Ахманова, вона стверджує, що термінологія – це система понять даної науки, закріплених у відповідному словниковому вживанні. Номенклатура ж – це система

назв для даної сукупності більш або менш конкретних об'єктів, що складають зміст різних частин даної наукової галузі загалом. Звідси випливає, що номени, входячи до складу мови науки і техніки, не є власне термінами.

Унаслідок інтенсивного розвитку науки і техніки, збільшення обсягу інформації виникає ще одна проблема, що потребує уваги – це **проблема полісемії термінів**, яка виникає у зв'язку з функціонуванням термінів у різних мовленнєвих контекстах. На сьогодні у мовознавстві можна виділити два погляди на багатозначність терміна. Одні лінгвісти, визнаючи факт існування полісемії в термінології, вважають її негативним явищем, оскільки вона зумовлює труднощі при створенні науково-технічної документації та користуванні навчальною літературою, а також при перекладі з однієї мови на іншу (Е. Ф. Скороходько, М. Л. Бонеліс, Я. А. Клімовицький, В. С. Кулебякін, Т. Г. Мішина та ін.). Інші вчені вважають полісемію в термінології цілком звичайним і закономірним явищем, тому що термін – це, насамперед, слово (чи словосполучення) в особливій функції вираження спеціального поняття, і тому йому природно притаманна багатозначність, яка в термінології розглядається як вияв природних законів мови, спільності законів розвитку термінологічної та загальномовної лексики (В. П. Даниленко).

Чіткі логіко-семантичні межі терміна, звичайно, стримують прояв у ньому **полісемії**. Реалізація процесу полісемії у термінології проходить не так як у загальномовній лексиці. Термінологія позбавлена можливості розвитку значення шляхом метафоричного переносу, тобто на основі схожості за формою, кольором, дією та ін. [4: 66].

Вважається, що полісемія терміна залежить від складності його морфологічної структури. Чим складніша структура терміна, тим виразніша його тенденція до однозначності. Як правило, прості й похідні лінгвістичні терміни-слова – найбільш багатозначні, а терміни-складні слова і терміни-словосполучення – здебільшого однозначні. Так, у термінологічному словнику з П(К)Л ключові терміни мають набагато більше дефініцій, ніж похідні, які від них утворені.

Численні теоретичні дослідження лексики найрізноманітніших галузей знань на різних лінгвістичних рівнях не вичерпали проблематики, пов'язаної з термінами. Це пов'язано з **безперервним процесом і швидкими темпами поповнення складу** мови науки і техніки головним чином за рахунок нових термінів.

Термінологія відрізняється від інших пластів лексики значною кількістю запозичень з інших мов. **Запозичення** у науковій термінології розглядається як межа між штучними і природними мовами. У наукових роботах останніх років іншомовні слова трактуються як нормальна функція лінгвістичного життя (В. Лейчик, Г. Онуфрієнко). Існують різні погляди на запозичення, це: 1) термінологічні запозичення, основним чинником яких є семантична еквівалентність поняття; 2) запозичення, використання яких ускладнює розуміння фахового тексту, з одного боку, а з другого, – порушує гармонію власне мовного звучання та системи граматичних правил; 3) запозичення як чинник інтелектуалізації мови загалом і наукової зокрема [5: 53].

На основі досліджень процесів термінологізації, які відбувалися і відбуваються в українській мові, можна зробити висновок, що запозичення є закономірним об'єктивним явищем, яке не піддається істотним обмеженням чи заборонам. Кожна розвинена мова намагається створювати власні термінологічні відповідники до іншомовних запозичень. Такі думки породжують прагнення творити свою лінгвістичну термінологію, а не користуватися запозиченою. Так, автори граматик 2 пол. ХХ ст. вводять терміни для назв лінгвістичних понять на основі української мови: числівник, дієслово (П. Дячан); іменник, прийменник, прислівник, займенник (О. Партицький); сполучник (О. Огоновський); відмінок, прикметник, дієприслівник, оклик, спосіб, звукові зміни, прикладка, однаина, множина (С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер) [6: 51-55].

Тому у мові часто паралельно існують та функціонують іншомовні терміни й автохтонні. Але варто зазначити, що з часом, закріпившись у терміносистемі, запозичений термін набуває здатності до семантичної еволюції на новому мовному ґрунті і під впливом нової лексико-семантичної системи. Ця еволюція виявляється, по-перше, у трансформації (розширенні, звуженні) значення терміна; по-друге, у його деривації і, по-третє – у його детермінологізації, тобто функціонуванні у неспеціальних текстах, наприклад, у публіцистиці, офіційно-ділових тощо.

"Слова ніколи не існують самотійно, і нове слово повинне зіткнутися з синонімами й антонімами, значення яких воно до певної міри змінить" [7: 28]. Синонімія в термінології має риси, які відрізняють її від синонімії в загальномовній лексиці. **Синоніми в термінології** – це терміни для одного й того самого денотата, але які мають деякі відмінності у поняттєвому плані, крім того, можуть відрізнятися семантикою словотвірних елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування [8: 5]. У мовознавстві немає однозначної думки щодо синонімії в термінології. Деякі дослідники вважають, що синонімія не бажана в термінології. О. Суперанська вважає, що наявність синонімів у науковому тексті свідчить про недостатньо повне вивчення певного явища, яке потребує номінації. Лише ґрунтовне його вивчення дає можливість виявити ту особливість, яка споріднює його з іншими явищами, названими іншими, близькими за семантикою термінами [3: 49]. В. Даниленко наголошує на абсолютно протилежній думці: терміни, які виражають певне поняття, як правило, не характеризують його з різних боків, а є

дублетними найменуваннями, що ввійшли до термінологічної системи внаслідок мовних контактів і різноспрямованих тенденцій у процесі її формування [4: 53]. Синонімія в термінології зокрема зумовлена як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними чинниками, а саме:

- постійним розвитком наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію. Наприклад, *лінгвістичне забезпечення / лінгвістичне забезпечення роботи комп'ютера* (два терміни, які мають свої дефініції).
- паралельним уживанням запозиченого й автохтонного термінів: *дистрибуція – контекстне оточення; детермінованість – означеність; анафора – єдинопочаток*.

Синоніми у термінології мають іншу природу ніж у загальнолітературній мові. Вони не виконують стилістичну функцію. Причиною виникнення синонімів у термінології є різні джерела формування термінів [4: 73]. У термінологічній лексичній реалізується семантичний різновид синонімії з властивими їй функціями заміщення (запозичений термін – український термін, повний варіант найменування – короткий варіант, словесне вираження поняття – символічне вираження) і уточнення (аббревіатура і відповідний термін-словосполучення) [4: 79].

Отже, на сьогодні у мовознавстві не існує однозначної думки щодо синонімії в термінології. Деякі дослідники вважають її небажаним явищем, інші навпаки стверджують, що синонімія є фактом формування терміносистеми. Для терміносистем, що знаходяться у стані формування, важливою також є проблема омонімії.

Вітчизняні термінологи визнають, що омоніми як у загальнонавчальній, так і у спеціальній лексичній – це слова, які однакові за формою, але мають різні значення. Однією з ознак омонімії в термінології, на думку науковців, є наявність різних дефініцій в одноформних термінах: "Омонімічними можна вважати такі терміни, які при зіставленні або порівнянні їх функціональних можливостей в інших терміносистемах виражають різні значення у досліджуваній терміносистемі і можуть переходити в інші терміносистеми з різними дефініціями" [9: 74]. Омонімія – це синхронічне явище в термінології, яке ґрунтується на відсутності спільних сем у значеннях однакових за планом вираження термінів, термінів однієї чи кількох споріднених або неспоріднених галузей знань та діяльності людини. Отже, терміни-омоніми різняться всіма ознаками плану змісту.

Проблема омонімії постає перед лексикографами у процесі укладання словників при визначенні меж окремого слова. На чільне місце вона висувається й у працях з комп'ютерної лінгвістики, метою якої є автоматична обробка мовної інформації. Адже будь-яке дослідження, що ставить завдання ідентифікації словоформ одного слова, – чи то машинний переклад, чи лінгвостатистичне вивчення текстів за допомогою ЕОМ, чи аналіз функціонування граматичних категорій у мовленні, – не можна здійснити без автоматичного усунення омонімії текстових одиниць.

Спостерігається закономірне явище міграції термінів з однієї наукової галузі в іншу, без якого неможливий розвиток термінології, що також необхідно врахувати при стандартуванні. Відомо, що терміни існують не ізольовано, а пов'язані з контекстом тієї науки, в якій вони виникли. Запозичений термін з іншої галузі може набути цілком нового значення. Наприклад, *алгоритм* і *надлишковість* – терміни, що були запозичені прикладною лінгвістикою з математики. Деякі слова стають **міжгалузевими омонімами** в терміносистемах, отже, пильної уваги потребують їхні дефініції, інші терміни, що функціонують паралельно в різних науках можуть частково змінювати свої значення (дефініції) [10: 57].

Отже, **омонімія** у межах термінологічної лексичної істотно відрізняється від аналогічного процесу в лексичній загальнолітературній мові хоча б за двома ознаками. По-перше, термінологія використовує лише один різновид омонімії, а саме той, що є результатом семантичного розвитку слова, його багатозначності. По-друге, омонімія по відношенню до термінології може бути охарактеризована тільки як міжсистемне явище: або терміни різних терміносистем (*деривація* у лінгвістиці і у військовій справі), або ці терміни лексико-семантичного способу утворення, що стали омонімами по відношенню до слів, що їх породили (*гусениця* (танку), *голова* (села) загальнолітературної мови [4: 72]).

У термінологічній лексичній реалізуються два типи **антонімії** – лексична і словотвірна. Лексичну можна представити такими прикладами: *слабкі* і *сильні* взаємодії. Словотвірний тип антонімії виражається регулярним використанням префіксів (або чергування префікса з нульовою морфемою): *знаковість – незнаковість* компонентів терміна, *передредагування – постредагування* [4: 81].

При стандартуванні терміносистеми певної галузі дослідники керуються комплексом вимог, яким, має відповідати термінологія. Ці вимоги стосуються таких проблем: межі терміна; термін / номен; дефініція; однозначність / багатозначність; джерела формування термінології; синонімія / антонімія / омонімія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія : стан та перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : [зб. наукових праць]. – 2001. – В. IV. – С. 3–8.
2. Кияк Т. Р. Проблема лінгвістичного упорядкування термінології / Тарас Романович Кияк // Українська термінологія і сучасність : [зб. наукових праць]. – 2005. – В. VI. – С. 13–17.

3. Суперанская А. В. Общая терминология : Вопросы теории / Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. – М. : Наука, 1989. – 246 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания / Валерия Петровна Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. Лещук Т. До проблеми термінологічних запозичень у мові науки і техніки / Т. Лещук // Українська термінологія і сучасність : [зб. наукових праць]. – 2005. – В. VI. – С. 53–56.
6. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підручник] / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
7. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
8. Королева Е. В. Синонимы и варианты в терминологии / Е. В. Королева // Научно-техническая терминология. – 1986. – №8. – С. 5–7.
9. Куцак Г. Міжгалузева термінологічна омонімія / Г. Куцак // Українська термінологія і сучасність : [зб. наукових праць]. – 1998. – Вип. I. – С. 74–76.
10. Ревзин И. И. Некоторые замечания о методах введения математических терминов в лингвистику / И. И. Ревзин // Slavic and East European Journal. – 1990. – Vol. 34, Num. 1. – P. 57–62.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Symonenko L. O. Ukrains'ka naukova terminologiiia : stan ta perspektyvy rozvytku [Ukrainian Scientific Terminology : the Condition and Prospects of Development] / L. O. Symonenko // Ukrainska terminologiiia i suchasnist' [The Ukrainian Terminology and the Modern Age] : [zb. nauk. prats']. – 2001. – V. IV. – S. 3–8.
2. Kyiak T. R. Problemy lingvistichnogo uporiadkuvannia terminologii [Problems of Linguistic Ranking of Terminology] / Taras Romanovych Kyiak // Ukrainska terminologiiia i suchasnist' [The Ukrainian Terminology and the Modern Age] : [zb. nauk. prats']. – 2005. – V. VI. – S. 13–17.
3. Superanskaia A. V. Obshchaia terminologiiia : Voprosy teorii [Common Terminology : Questions of Theory] / Superanskaia A. V., Podolskaia N. V., Vasil'ieva N. V. – M. : Nauka, 1989. – 246 s.
4. Danylenko V. P. Russkaia terminologiiia : Opyt lingvisticheskogo opisaniia [Russian Terminology : the Experience of the Linguistical Account] / Valeriia Petrovna Danylenko. – M. : Nauka, 1977. – 246 s.
5. Leshchuk T. Do problemy terminologichnykh zapozychen' u movi nauky i tekhniki [Problem of Terminology Adoption in the Language and Technics] / T. Leshchuk // Ukrainska terminologiiia i suchasnist' [The Ukrainian Terminology and the Modern Age] : [zb. nauk. prats']. – 2005. – V. VI. – S. 53–56.
6. Pan'ko T. I. Ukrains'ke terminoznavstvo [Ukrainian Terminology] : [pidruchnyk] / Pan'ko T. I., Kochan I. M., Mazuk G. P. – L'viv : Svit, 1994. – 216 s.
7. Bally Sh. Obshchaia lingvistika i voprosy franuzskogo yazyka [Common Linguistic and Problems of the French Language] / Charl Bally. – M. : Izdatel'stvo inostrannoii literatury, 1955. – 416 s.
8. Koroliova Ye. V. Sinonimy i varianty v terminologii [Synonyms and Variants in the Terminology] / Ye. V. Koroliova // Nauchno-tekhnicheskaia terminologiiia [The Scientific-Technical Terminology]. – 1986. – № 8. – S. 5–7.
9. Kuzak G. Mizhgaluzeva terminologichna omonimiia [Ambiguity of Terminology in Different Fields] / G. Kuzak // Ukrains'ka terminologiiia i suchasnist' [The Ukrainian Terminology and the Modern Age] : [zb. nauk. prats']. – 1998. – V. I. – S. 74–76.
10. Revzin I. I. Nekotorye zamechaniia o metodakh vvedeniia matematicheskikh terminov v lingvistiku [Some Remarks about Methods of Leading Mathematic Terms into Linguistic] / I. I. Revzin // Slavic and East European Journal. – 1990. – Vol. 34, Num. 1. – P. 57–62.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р.

Derba S. H. Проблемы упорядочивания терминосистем, которые находятся в состоянии формирования.

Данная статья посвящена двум актуальным проблемам современной украинской терминологии. А именно, проблемам формирования терминов и принципам их стандартизации. Проблема систематизации украинской терминологии является поисковой в связи с расширением сфер практики компьютерной лингвистики. В статье проанализированы принципы различия терминов и нетерминов. Рассмотрены проблемы заимствований, синонимии, антонимии, омонимии, полисемии в украинской терминологии.

Derba S. M. Problems of Ranking and Terms Formation.

The article deals with two actual problems in the field of the modern Ukrainian terminology, namely, problems of terms formation and principles of their standardization. The question concerning the investigation and systematization of the Ukrainian terminology is of key-importance due to the widening of application spheres of the computer linguistics. Foundations of allocation of terms are analyzed in the article. Problems of adoption, synonymy, antonyms, ambiguity, polysemy are examined in the article.